

УДК

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.18.25>

КРИМІНАЛІСТИЧНІ, ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ

Пасько Ольга Миколаївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики
та психології
(Одеський державний університет
внутрішніх справ, Одеса, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9555-1101>

Встановлена необхідність та доцільність системного підходу слідчого до проведення допиту з урахуванням комплексу особливостей: криміналістичних, організаційно-тактичних та психологічних.

Автор визначає, що для кваліфікованого проведення допиту підозрюваного, свідка, потерпілого, експерта, малолітньої або неповнолітньої особи треба формувати такі різновиди готовності: аналітичну, прогностичну, криміналістичну, стратегіко-тактичну, психофізіологічну, комунікативну та творчу.

Нагальними постає питання відповідності слідчим найвищому рівню професійної діяльності органів досудового розслідування. Для цього він повинен володіти комунікативною готовністю та спроможністю застосовувати криміналістичні, організаційно-тактичні та психологічні особливості під час проведення допиту. Тому було розглянуто комунікативну готовність щодо проведення допиту слідчого крізь призму криміналістичних, організаційно-тактичних та психологічних особливостей.

Наголошується, що допит – це складна слідча дія, що зумовлена певними труднощами, з якими стикаються працівники органів досудового розслідування, оскільки він пов'язаний із процесом встановлення психологічного контакту з учасниками кримінального процесу, за результатом проведення якого необхідно отримати важливу інформацію.

Психологічними особливостями проведення допиту є: чітка регламентація, невідомість плину комунікативного процесу, конфліктність, необхідність високого ступеня концентрації слідчого на процесі допиту, необхідність ґрунтовної підготовки до проведення допиту, можливість зміни інформації, наявність недовіри до представників правоохоронних органів та небажання у зв'язку із цим давати правдиву інформацію, звертання уваги на обмовки та дрібниці, які можуть бути корисними для розслідування матеріалів кримінального провадження та ін.

Під час проведення допиту слідчий повинен володіти криміналістичними, організаційно-тактичними та психологічними особливостями щодо встановлення психологічного контакту як елементу комунікативної компетентності слідчого із підозрюваним.

Ключові слова: компетентність, комунікативна готовність, криміналістичні, організаційно-тактичні та психологічні особливості допиту.

FORENSIC, ORGANIZATIONAL-TACTICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE INTERROGATION

Pasko Olha Mykolaivna,
PhD in law, Associate professor,
Associate Professor of Criminology
and Psychology Department
(Odessa State University
of Internal Affairs, Odessa, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0001-9555-1101>

The necessity and expediency of the investigator's systematic approach to the interrogation has been established, taking into account a set of features: forensic, organizational-tactical and psychological.

The author determines that for the qualified interrogation of a suspect, a witness, a victim, an expert, a juvenile or young person, the following types of the readiness should be formed: analytical, prognostic, forensic, strategic-tactical, psychophysiological, communicative and creative.

The question of investigator's competence relevant to the highest level of professional activity of pre-trial investigation bodies is actual. To do this, he must have communicative readiness and an ability to use forensic, organizational, tactical and psychological features during the interrogation. So, the communicative readiness to interrogate in the context of forensic, organizational, tactical and psychological features was considered.

It is underlined that the interrogation is a complex investigative action caused by certain difficulties faced by employees of pre-trial investigation bodies, as it is related to the process of establishing the psychological contact with the criminal proceedings participants, the result of which must provide important information.

Psychological features of the interrogation are the following: clear regulation, uncertainty of the communicative process course, proneness to conflict, the need in a high degree of concentration of the investigator at the interrogation process, the need in thorough preparation for the interrogation, the possibility of changing information, distrust to law enforcement officials and as a result unwillingness to give truthful evidence, paying attention to making reservations and trifles that may be useful for the investigation of criminal proceedings, etc.

During the interrogation, the investigator must have forensic, organizational-tactical and psychological features to establish psychological contact as an element of communicative competence of the investigator with the suspect.

Key words: competence, communicative readiness, forensic, organizational-tactical and psychological features of interrogation.

Сучасні вимоги до компетентного фахівця органів досудового розслідування вимагають високих стандартів щодо рівня підготовки та очікуваних результатів навчання працівників поліції. Зрозуміло, що це суттєво впливає на рівень компетентності та спроможності працівників на найвищому рівні виконувати функціональні обов'язки. Професія слідчого відноситься до соціономічної сфери діяльності та типу професій «людина-людина» і зумовлюється постійним спілкуванням під час виконання професійної діяльності.

Саме тому слідчий органу досудового розслідування повинен володіти сукупністю знань, умінь та навичок щодо криміналістичних, організаційно-тактичних та психологічних особливостей спілкування й застосувати комунікативні методи та прийоми з метою викриття неправдивих свідчень та встановлення істини по справі під час проведення допиту.

Актуальним постає питання доцільності та необхідності слідчому володіти відповідними різновидами готовності до професійної діяльності з метою якісного та ефективного виконання професійних обов'язків. Важливими є три аспекти під час проведення допиту: криміналістичні, організаційно-тактичні та психологічних особливості щодо спілкування слідчого не тільки для встановлення психологічного контакту із асоціальною групою суспільства, але й для відносин із колегами, що дасть можливість своєчасно скоординувати професійні зусилля.

Зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. Питання комунікативних особливостей в особистій та професійній сферах висвітлювались у працях вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: С.П. Архипова, С.А. Білоусова, В.Й. Бочелюка, Г.О. Горбаня, М. Гончарової-Горянської, С.Є. Корабльова, О.І. Мартинюка, І.Н. Медведєва, С.В. Панькова, О.І. Соловійова, О.І. Пометуна, Дж. Равена, В. Хутмахера, А.А. Ярулова та ін.

Криміналістичні особливості поліцейського визначаються в наукових працях провідних вчених: В.Ф. Асмуса, Р.С. Белкіна, А.М. Васильєва, І.М. Лузгіна, А.М. Ларін, Р.Д. Рахунова, О.О. Старченка, М.С. Строговича, О.М. Цільмак та ін.

У вітчизняних та зарубіжних роботах визначають комунікативну компетентність слідчого, проте, крім спроможності використовувати знання, вміння та навички, він повинен бути готовим їх реалізовувати, а також слід розглядати важливість поєднання трьох складових частин (криміналістичних, організаційно-тактичних та психологічних особливостей) під час проведення допиту.

Нагальними постає питання відповідності слідчим найвищому рівню професійної діяльності органів досудового розслідування. Для цього він повинен володіти комунікативною готовністю та спроможністю застосовувати криміналістичні, організаційно-тактичні та психологічні особливості під час проведення допиту. Тому нами було розглянуто комунікативну готовність щодо проведення допиту слідчого крізь призму криміналістичних, організаційно-тактичних та психологічних особливостей.

Метою наукової роботи є уніфікація особливостей проведення допиту крізь призму криміналістичних, організаційно-тактичних та психологічних аспектів.

Відповідно до мети дослідження вирішувалися такі *завдання*:

1. Розглянути сучасний стан наукової розробки комунікативної готовності слідчого під час допиту.

2. Систематизувати та уніфікувати єдині характеристики криміналістичних, організаційно-тактичних та психологічних особливостей проведення допиту.

3. Обґрунтувати необхідність та доцільність врахування криміналістичних, організаційно-тактичних та психологічних особливостей під час проведення допиту.

Наукове обґрунтування методології проведеного дослідження. Для вирішення поставлених завдань використано теоретичні взаємопов'язані методи дослідження: аналіз, порівняння, узагальнення науково-теоретичних і дослідних даних, систематизація тощо – з метою зіставлення різних точок зору, уточнення змісту окремих понять, сутності комунікативної готовності слідчого та встановлення вимог, яким він повинен відповідати.

Допит – це складна слідча дія, що зумовлена певними труднощами, з якими стикаються працівники органів досудового розслідування, оскільки він пов'язаний із процесом встановлення психологічного контакту із учасниками кримінального процесу. За результатом проведення якого необхідно отримати важливу інформацію.

Психологічними особливостями проведення допиту є: чітка регламентація, невідомість плинності комунікативного процесу, конфліктність, необхідність високого ступеня концентрації слідчого на процесі допиту, необхідність ґрунтовної підготовки

до проведення допиту, можливість зміни інформації, наявність недовіри до представників правоохоронних органів та небажання у зв'язку із цим давати правдиву інформацію, звертання уваги на обмовки та дрібниці, які можуть бути корисними для розслідування матеріалів кримінального провадження та ін.

Специфіка проведення допиту визначається залежно від особи, яку допитують, тобто допиту підозрюваного (ч. 2 ст. 95, ст. 133, п. 4 ст. 224 КПК України [1] та ін.), потерпілого (ч. 2 ст. 95, ст. 133 КПК України [1] та ін.), свідка (ст. 66 КПК України, ч. 3 ст. 95, ст. 96, ст. 133, п. 3 ст. 224 КПК України [1] та ін.), експерта (ст. 69, ч. 2 ст. 95 КПК України та ін.), малолітньої або неповнолітньої особи (ст. 226 КПК України [1] та ін.). У залежності від цього слідчому необхідно будувати певну лінію комунікації.

Так, наприклад, під час допиту підозрюваного необхідно слідчому налаштуватися на темп розмови, манери спілкування, способи приховування та викривлення інформації. Також ураховувати хвилювання особи. Під час допиту свідка слідчому необхідно визначити можливість сприймати факти, про які він дає показання, а також щодо інших обставин, які можуть мати значення для оцінки достовірності показань свідка (ч. 1 ст. 96 КПК України). Важливим аспектом під час допиту малолітньої або неповнолітньої особи є врахування віку та схильність дитини до фантазувань й можливості невірної сприйняття інформації.

Ми вважаємо, що для кваліфікованого проведення допиту підозрюваного, свідка, потерпілого, експерта, малолітньої або неповнолітньої особи треба формувати такі різновиди готовності: аналітичну, прогностичну, криміналістичну, стратегіко-тактичну, психофізіологічну, комунікативну та творчу.

Отже, **криміналістична готовність до проведення допиту** детермінується такими професійно важливими уміннями:

- 1) збирати та досліджувати вихідні данні, які відносяться до предмету допиту та до особистості допитуваного;
- 2) відокремлювати криміналістично важливу інформацію серед отриманих слів та свідчень;
- 3) фіксувати емоційні, мімічні, пантомімічні прояви з боку допитуваного;
- 4) викривати неправдиві свідчення;
- 5) застосовувати фотозйомку, аудіо- та/або відеозапис під час допиту (п. 5 ст. 224 КПК України [1]);
- 6) забезпечувати участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи (ч. 1 ст. 227 КПК України [1]);
- 7) визначити в об'єкті, явищі, процесі дослідження; діях та вчинках особи якомога більше сторін і зв'язків та ін.

Стратегічно-тактична готовність до проведення допиту детермінується уміннями:

- 1) проводити активний допит наступаючого характеру по відношенню до допитуваного;
- 2) контролювати та регулювати час допиту;
- 3) змінювати тактику та манеру ведення допиту;
- 4) використовувати синхронну поведінку або дзеркальне відображення під час проведення допиту;
- 5) змінювати предмет допиту (за необхідністю) та ін.

Комунікативна готовність до проведення допиту детермінується уміннями слідчого:

- 1) використовувати засоби емоційного впливу, які спрямовані на спонукання допитуваного до каяття й чистосердечного зізнання;

2) використовувати в допиті фактор раптовості при постановці несподіваних питань;

3) справляти позитивне враження;

4) викладати свої думки грамотно, чітко, зрозуміло, доступно;

5) виявляти гармонію спокою і впевненості, стриманість в словах і виразах;

6) володіти технікою комунікативної поведінки під час допиту;

7) уникати під час допиту обговорення суперечливих питань особистісного інтимного характеру, що не стосуються кримінального провадження;

8) шанобливо відноситись до об'єкта допиту;

9) допитувати в режимі відеоконференції з такими змінами зовнішності і голосу, за яких їй неможливо було б упізнати (ч. 10 ст. 232 КПК України [1]);

10) проводити опитування особи в режимі відео- або телефонної конференції, яка через знаходження у віддаленому від місця проведення досудового розслідування місці, хворобу, зайнятість або з інших причин не може без зайвих труднощів вчасно прибути до слідчого, прокурора (ч. 11 ст. 232 КПК України [1]);

11) використовувати прийоми логічного впливу, які полягають у пред'явленні доказів, що спростовують показання об'єкта допиту або потребують їх деталізації та можуть призвести до протиріч між показаннями співучасників;

12) долати та нейтралізувати мотиви, що спонукають об'єкта допиту надавати неправдиві показання;

13) встановлювати психологічний контакт під час допиту;

14) долати бар'єри спілкування, які можуть виникати під час допиту;

15) проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях (ч. 9 ст. 224 КПК України [1]);

16) проводити одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях (ч. 9 ст. 224 КПК України [1]);

17) враховувати специфіку підліткового віку під час допиту малолітньої або неповнолітньої особи (ст. 226 КПК України [1]);

18) дотримуватися дистанції під час допиту;

19) використовувати метод переконання, спрямованого на мислення, відчуття і волю, шляхом приведення доводів і пред'явлення доказів, при яких у об'єкта допиту формується усвідомлене бажання надавати правдиві показання в умовах збереження свободи вибору його поведінки;

20) встановлювати таку атмосферу під час спілкування з об'єктом допиту, яка забезпечить готовність і бажання давати показання,

21) слухати, чути та почути об'єкт допиту.

Психофізіологічна готовність до проведення допиту детермінується уміннями слідчого:

1) втримувати довготривалий плин допиту, не відволікаючись;

2) тримати нервову рівновагу;

3) контролювати емоції;

4) проводити допит тривалий час, не відволікаючись (допит не може продовжуватися без перерви понад дві години, а в цілому – понад вісім годин на день ч. 2 ст. 224 КПК України [1]);

5) проводити допит у різних умовах та ситуаціях (проводити за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням із особою, яку мають намір допитати ч. 1 ст. 224 КПК України [1]);

6) бути уважним під час допиту у різний час доби та ін.

Прогностична готовність до проведення допиту детермінується вміннями слідчого:

- 1) визначити коло осіб, які можуть володіти відомостями, що мають значення із кримінального провадження;
- 2) планувати імовірний плин допиту;
- 3) попереджати негативний розвиток результатів проведення допиту;
- 4) передбачати напрями розгортання конфлікту і можливі наслідки та ін.

Аналітична готовність детермінується вміннями слідчого:

- 1) аналізувати;
- 2) робити логічні умовиводи щодо отриманої інформації;
- 3) встановлювати причинно-наслідкові зв'язки отриманої інформації під час провадження допиту та ін.

Творча готовність до проведення допиту детермінується вміннями слідчого:

- 1) креативно мислити щодо ймовірних обставин;
- 2) обирати оригінальні підходи до плину допиту;
- 3) приймати нестандартні рішення тощо.

Головним аспектом результативності проведення допиту підозрюваного є встановлення психологічного контакту, який зумовлений психічним станом контактуючих осіб, їх психічною адаптацією до спілкування і до особи партнера по спілкуванню. Так, Ю.М. Антонян [2] вважає, що основою встановлення комунікативного контакту є актуалізація емоційно значущого предмета спілкування, що викликає психічну активність осіб, що спілкуються. Встановлення комунікативного контакту – не просте психологічне завдання, воно ускладнюється в процесі слідства негативною установкою окремих осіб відносно представників правосуддя, озлобленістю, агресивністю, скритністю, підозрілістю. Із позиції окремих слідчих також можуть переважати негативні установки – у крайній негативне відношення до анти-соціальної особи підозрюваного (обвинуваченого) і пов'язані із цим гордовитість, відчуття переваги і т.д. Професійною якістю слідчого є його здатність нейтралізувати своє емоційно-негативне відношення до підозрюваного (обвинуваченому).

Для того, щоб встановити психологічний контакт слідчому із підозрюваним, необхідно пройти такі етапи:

1. Попереднє вивчення особистості допитуваного слідчим.

2. Безпосереднє спілкування під час допиту:

- 1) подолання бар'єрів спілкування;
- 2) встановлення довірчих відносин;

3) використання психологічних прийомів та методів для отримання правдивих свідчень.

3. Оцінка слідчим результативності спілкування.

Охарактеризуємо кожен із цих етапів більш детально.

І етап – попереднє вивчення особистості допитуваного слідчим. Для того, щоб у безпосередній бесіді слідчого із підозрюваним склалась довірчі відносини, важливим тут є попередньо вивчити особистість правопорушника і знайти в «історії життя» даної особи значні події, пов'язані з її самореалізацією, почати спілкування, спираючись на ці події. В основі стратегії поведінки слідчого не повинне лежати загравання з допитуваною особою. Він повинен побачити у слідчому чесну, принципову, культурну, таку, що знає свою справу людину, що не принижує його особисту гідність, а захищає гарантовані законом права.

Слідчий повинен уміти визначати типи акцентуації характеру особистості, оскільки від наявності певних рис особа може бути не схильна до спілкування. Детальніше з типами акцентуації характеру та можливістю впливати на особу в залежності притаманності акцентуації можна ознайомитись у наукових працях К. Леонгарда [3], А.Є. Лічко [4], О.М. Цільмак [5] та ін.

Тому попереднє вивчення типів темпераменту, акцентуацій, зацікавлень особи, з якою буде проводитись допит, є вкрай важливим. Це надасть можливість визначити слабкі та сильні сторони особи і знати, яким чином можна впливати на процес бесіди, і відповідно – отримати правдиві свідчення.

II етап – безпосереднє спілкування під час допиту. Коли попередньо слідчий ознайомився з «історією життя» підозрюваного і знає, що можна очікувати від спілкування, він запрошує його до безпосереднього допиту. Тут слідчий повинен враховувати *бар'єр першого враження*. Оскільки враження щодо прагнення до спілкування в особи складається за перші декілька секунд. Саме тому процес зустрічі з підозрюваним повинен сприяти позитивному налаштуванню. Цьому може сприяти як зовнішній вигляд слідчого, так і доброзичне ставлення. Тобто під кожен особу слідчий повинен налаштовуватись індивідуально, для того, щоб сприяти відвертій і щирій розмові.

Детальніше з бар'єрами спілкування та їх нейтралізацією можна ознайомитись у науковій роботі С.М. Мельника та О.М. Цільмак [6].

На цьому етапі слідчий повинен враховувати *зони спілкування*. Так, Глен Вілсон та Кріс Макклафлін [7] виділяють чотири зони спілкування: інтимна, особиста, соціальна та публічна. Вторгнення у ці зони може бути сприйняте підозрюваним як застосування ворожнечої атаки проти нього.

Таким чином, така поведінка слідчого може сприяти встановленню відчуття довіри і бажанню розказати всю правду.

У психологічному контакті також важливо культивувати у співрозмовника передбачення *«виграшу» від спілкування*. Людина завжди прагне впевнитися в правильності своїх думок, тому як тільки вона відчуває розбіжність поглядів, контакт порушується. Якщо немає перспективи «виграшу», процес спілкування втрачає приємне забарвлення.

Встановлення психологічного контакту підсилюється встановленням *довірчих відносин*. Психологічний зміст довірчості між слідчим та допитуваним полягає в суб'єктивному відчутті «безпеки» та впевненості останнього. Підозрюваний має бути впевнений, що, довіряючи слідчому, він нічим не ризикує. Передумовою такого спілкування є взаєморозуміння, а основним механізмом – підкріплення довіри.

Саме у процесі встановлення довірчих відносин між суб'єктом та об'єктом спілкування можуть визначитись необхідні данні у справі, оскільки особа, яку допитують зрозуміє, що слідчий має намір визначити істину і допитуваний є єдиною особою, яка може йому у цьому допомогти.

Важливе значення має також урахування індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного. Наприклад, люди з низькою самооцінкою уникають будь-яких роз'яснень, постійно потребують позитивного підкріплення, але зовні це може проявлятися як самовпевненість. Люди багатослівні часто мають завищену самооцінку, а їх активна участь у бесіді зовсім не означає довірчості, вона є лише прагненням «показати» себе, тому й інформація, отримана від таких осіб, потребує ретельної перевірки. Сильна людина частіше маскує ділові цілі позиційними, слабка – навпаки, що теж вимагає коригування на початкових етапах професійно-орієнтованого спілкування оперативного працівника.

Отже, існує велика кількість психологічних прийомів та методів впливу на допитуваного з метою отримання необхідної інформації. Кожен із них може застосовуватись як окремо, так і в сукупності. Їх важливість полягає в тому, що вони визначаються залежно від індивідуально-психологічних якостей та особливостей особистості, тобто слідчий повинен заздалегідь знати реакцію підозрюваного на відповідний прийом. Слідчий при провадженні слідчої дії – допиті, зобов'язаний використовувати тільки допустимі прийоми впливу, тобто такі, що не суперечать нормативно-правовим актам національного законодавства та міжнародним документами, які ратифіковані

Верховною Радою України. Прийоми впливу, які ми попередньо зазначили, є допустимими у правовому полі.

III етап – оцінка слідчим результативності спілкування під час допиту. Управління процесом, отримання інформації від людини неможливе без критичної оцінки її достовірності. Слідчий повинен весь час оцінювати інформацію, що поступає, і корегувати хід допиту.

Спілкування поділяється на два види: вербальне та невербальне. Вербальне – це спілкування, яке забезпечується словесним змістом (як письмовим, так і усним), а невербальне забезпечується шляхом спостереження за мімікою, жестами, ходом, виразом очей, експресивністю виразу рухів та ін. Відповідно, ми вважаємо, що найбільш важливою оцінкою результативності проведення допиту є вміння слідчого визначати правдиву інформацію і відрізнити її від брехні.

Отже, у процесі словесного спілкування слідчий за допомогою вище зазначених методів та прийомів може оцінити можливість достовірності інформації.

Процес оцінки допиту у всіх випадках поєднується з елементами прогнозування подальшої діяльності слідчого, де використання результатів проведеного допиту поєднується з розробкою заходів, що не допускають повторення виявлених у ході аналізу помилок. Тактично грамотний аналіз результатів допиту дозволяє встановити достатність отриманої інформації, оцінити її правдивість і достовірність, прогнозувати поведінку допитуваного на подальших етапах спілкування.

Отже, під час проведення допиту слідчий повинен володіти криміналістичними, організаційно-тактичними та психологічними особливостями щодо встановлення психологічного контакту як елемента комунікативної компетентності слідчого із підозрюваним.

Слід враховувати криміналістичні, організаційно-тактичні та психологічні особливості під час проведення допиту, що сприятиме більш ефективному та якісному виконанню слідчим професійних обов'язків.

Таким чином, комунікативна компетентність слідчого в першу чергу пов'язана із встановленням психологічного контакту, який повинен налаштовуватись слідчим поступово, пронизуючи три етапи і застосовуючи психологічні прийоми та методи, які не суперечать нормативно-правовим актам національного законодавства та міжнародним, які ратифіковані Верховною Радою України.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі зумовлені подальшою необхідністю поєднання криміналістичного та психологічного аспектів дослідження правдивості показань та аудіовізуальної психодіагностики брехні.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17/sp:head>. (дата звернення: 26.01.2021).
2. Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. Москва : Юристъ, 1996. 334 с.
3. Леонгард К. Акцентуированные личности: Пер. с нем. Ростов н/Д. : «Феникс», 1997. 544 с.
4. Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. Москва : ЭКСМО-Пресс, 1999. 416 с.
5. Велитченко Л.К., Цільмак О.М. Психологія особистості: тексти і методики: навчальний посібник. Одеса : Букаєв В.В, 2008. 209 с.
6. Мельник С.М., Цільмак О.М. Методи та прийоми психолого-правового впливу на об'єкти ОРД. *Український правничий часопис*. 2007. № 1(т).
7. Глен Вилсон, Крис Макклафлин Язык жестов. Путь к успеху. (первод с английского). Санкт-Петербург, 2001. 219 с.